

DEUİFD XLV/ 2017, ss. 123-146.

TEFSİR İLMİ AÇISINDAN CEVHERÎ'NİN "TÂCU'L-LUGA VE SİHÂHU'L-ARABİYYE" ADLI ESERİ

İskender ŞAHİN*

ÖZ

Kur'ânî kavramların anlaşılmasında Arapça sözlükleri vazgeçilmez bir filolojik kaynaktır. Vahyi anlama sorunu çerçevesinde başlayan sözlük çalışmaları, Cevherî ile daha da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Sadece sahih kelimeleri toplama maksadıyla yola çıkan müellif, Kur'ân'ın indiği Hicaz bölgesinde yıllarca kalmak suretiyle bu amacını gerçekleştirmiş ve nihayetinde "Sihah" olarak meşhur olan eserini vücuda getirmiştir. Söz konusu eser, yaklaşık bin kadar ayeti ihtiva etmekte ve içerisinde pek çok Kur'ân lafzının tefsirini barındırmaktadır. Bir bakıma küçük bir dilbilimsel tefsir olarak da değerlendirebileceğimiz Sihah, sahih kelimeleri ihtiva etmesi yönüyle filolojik tefsir için önemli ve sağlam bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Cevherî, Dilbilimsel Tefsir, Sihah, Kur'an

IN TERMS OF SCHOLARLY COMMENTARY JEVHERİ'S WORK
NAMED "TÂCU'L-LUGA VE SİHÂHU'L-ARABİYYE"

ABSTRACT

Arabic dictionaries in understanding of the Qur'anic concept is an indispensable philological sources. Dictionary works started in the context understanding problem of revelation has reached a level even further with Jawhari. Only the word out with the purpose of collecting authentic words, by remaining years in the Hijaz in revealed Quran have achieved this goal and finally "Sihah" brought the work, which is as famous square. This work, contains approximately a thousand verses and contains interpretation of many words of the Qur'an. Sihah can appreciate as a small linguistic interpretation in a way, is trustworthy and reliable important source for an philological interpretation because it contains the authentic words.

Keywords: Dictionary, Jawharî, Philological Commentary, Sihah, Quran

* Yard. Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 26/04/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 31/05/2017

GİRİŞ

Kur'an'ın doğru bir şekilde okunup anlaşılması ve açıklanması için önemli ölçüde dilbilimsel çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu çalışmaların büyük bölümü sözlük çalışmalarından oluşmaktadır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren ilahi kelamın anlaşılması problemi, sözlük çalışmalarının ortaya çıkmasının zeminini oluşturmuş ve ilk dört asırda hatırı sayılır ölçüde Arapça sözlük malzemesi bir araya getirilmiş ve kıymetli eserler telif edilmiştir. Dilbilimciler, büyük bir özveriyle bu eserleri meydana getirirken, cahiliye dönemine ait linguistik kullanımları muhafaza eden badiye sakinlerine uzanmışlar veya onlardan istifade etmek maksadıyla meskûn kentlere yerleştirmek suretiyle Arapça lügat telifinde ilk önemli adımı atmışlardır.¹ Arapça'nın ilk lügatini vücuda getiren dilbilimci Halil bin Ahmed el-Ferahidî olmuştur. Ferahidî, eserinde kelimeleri, harflerin mahreç yerlerine göre tertip etmiştir. Akabinde lügat çalışmaları devam etmiş ve Ferahidî'nin açtığı bu çığır, İbn Dureyd ile metodolojik olarak farklı bir boyut kazanmıştır. Müellif, "Cemheretü'l-Luga/Halkın kelime hazinesinin büyük bir kısmını ihtiva eden eser" adlı eserinde kendisinden istifade edilmesi daha kolay olsun diye bugünkü modern sözlük dizaynına benzeyen bir sistem denemiştir. Daha sonra farklı bir metotla sözlük telif eden filologlar "Kitabu'l-Cîm" adlı eserin müellifi olan Ebû Amr İshak eş-Şeybânî, "el-Garîbu'l-MusannaF" adlı eserin müellifi Ebû Ubeyd Kasım bin Sellam ve "Dîvânu'l-Edeb" adlı sözlüğün yazarı ve Cevherî'nin de dayısı olan İshak bin İbrahim el-Farâbî'dir.

Lügat çalışmalarının yapılması acemlerin Müslüman olmasıyla birlikte Arap dilinin başka lisanların etkisinde kalarak yabancı kelimelerin girişini engellemek ve Arapça'nın zenginliğinin kaybolmasını önlemek gibi unsurlar birer neden olarak görülse de hakikatte dilbilimcileri lügat oluşturmaya iten ana salık, Kur'an'ın kıraatini ve manasını muhafaza etmektir. Dolayısıyla gerek ilk dilbilimsel çabalarda gerek sonraki

¹ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara: İmaj yay., 1993, ss. 75-76. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap Akılının Oluşumu*, çev.: İbrahim Akbaba, İz. Yay., İstanbul, 1997, s. 116, 117.

sistematik teliflerde bu gerçeğin işaretlerine pekâlâ rastlamaktayız.² Bu çerçevede, sözlüklerde ayetlerin yoğun bir şekilde tefsir edilmesi ve ayetlerdeki kelimelerin kıraatlerine çokça yer verilmesi bu hakikati en somut bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Doğum tarihi net olarak bilinmeyen Ebû Nasr İsmail bin Hammâd el-Cevherî, aslen Türk olup Türkistan'ın Faryab kasabasında dünyaya gelmiştir. Bir dil alimi ve meşhur "Dîvânu'l-Edeb" adlı sözlüğü telif eden ünlü filolog İshak bin İbrahim el-Faryâbî'nin kız kardeşinin oğlu olan Cevherî, ilim hayatına dayısının öğrencisi olarak başlamıştır. Sonraları Bağdat'a gitmiş ve orada Ebu'l-Alî el-Fârisî ve Sîrâfî'den filoloji tahsil etmiştir. Bağdat'ta dil konusunda uzmanlaştıktan sonra Hicaz bölgesine yönelen Cevherî, burada Rabîa ve Mudar kabileleri arasında oldukça uzun bir müddet kalmak suretiyle epeyce filolojik malzeme toplamış, elde ettiği hatırı sayılır koleksiyonla birlikte Hicaz'dan ayrılmış ve İran'ın Damığân şehrinde bir süre ikamet ettikten sonra o dönemin ilim merkezlerinden biri olan Nişabur'a gitmiş, ömrünün sonuna kadar orada hocalık yapmış, ilim dünyasına Ebû Sehl Muhammed el-Herevî, İsmail bin Muhammed ed-Dehhân, Ebû İshak İbrahim el-Varrâk gibi pek çok kıymetli öğrenci kazandırmış ve net olmamakla birlikte takriben 393 h./1002 m. te vefat etmiştir. Filolojide olduğu kadar Kelam ilminde de söz sahibi olan Cevherî'nin, aynı zamanda hat sanatında da uzmanlaşmış bir isim olduğunu biliyoruz. Onun bu yönü darbı mesel olmuştur.³

Cevherî, kendisinden önce hiç denenmemiş olan yeni bir metotla eserini vücuda getirmiştir. Bu metodunda o, kelimelerin son harfini esas almış ve onların dizimini buna göre yapmıştır. Müellifi böylesi bir yeni arayışa iten ana sebep, Arap olmayanların önceki lügatlerden istifade etme noktasında oldukça zorlanmaları gerçeğidir. Kendisi de bir Türk olduğu için bu problemi görmüş ve kaleme aldığı eseriyle onu aşmaya

² Nevin Karabela, "Cevherî ve Sözlük Bilimine Katkıları", *Uluslar arası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu(Bildiriler)*, SDÜİF, Isparta, 2007, s. 631.

³ El-Cevherî, Ebû Nasr İsmail bin Hammâd, *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tahk. ve tab. Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1430/2009, I, 7-9; Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 87; Hulusi Kılıç, "Cevherî, İsmail bin Hammâd", *TDVİA*, İstanbul, 1993, VII., 459.

çalışmıştır. Kafiye sistemi olarak da bilinen bu yöntem, Cevherî'den sonra gelen lügatçiler tarafından eserlerine uygulanmıştır.

Müellif, eserini “Lügatin tacı ve Arapçanın sahih kelimeleri” anlamında *Tâcu'l-Luga ve Sıhâhu'l-Arabîyye* olarak isimlendirmektedir. O, sahih kelimeleri ihtiva etmesi yönüyle eserinde oldukça iddialdır. Eserinin kısa mukaddimesinde bu gerçeği dile getirmektedir.⁴ Fakat Cevherî, “sahih” kelimesinden ne kastettiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamaktadır. Dille ilgili bilgilerin elde edilmesi noktasında “sahih” olma şartları şunlardır: 1-Bilginin sahih bir senetle Araplardan nakledilmiş olması, 2-Nakledenlerin adil olması, 3-Sözü, dilde delil olabilecek bir kimseden rivayet edilmiş olması. Burada bilginin sahihliğinin birinci şart olarak ifade edilmesi, Cevherî'nin sahih kelimeleri cem etmesinin gerekçesini göstermektedir. Ezherî, Kâli ve İbn Fâris gibi dilbilimciler de kelimelerin sahih olanlarını toplamak için gayret etmişler, lakin zikri geçen bu diltçiler sahih olanlara ilaveten sahih olmayanları da almışlar ve eserlerinde onlara da yer ayırmışlardır. Cevherî ise Arapça'nın sadece sahih olan kelimelerini cem eden ve sözlüğünü sadece sahih olanlarından vücuda getiren ilk filolog olarak bilinmektedir.⁵

Cevherî'nin, “*Sıhab*”ı tamamen sahih kelimeleri bir araya getirmek amacıyla telif etmesinin temelinde, Kur'an'ın anlaşılması gerçeğinin olduğu aşikardır. Bu sebepten olacak ki o, sadece Kur'an'ın inzal olduğu Hicaz bölgesinde kelime toplama işine girişmiş ve sadece o bölgede kelimelerin sahih olanlarının izini sürmüştür. Dolayısıyla Kur'an kelimelerinin manalarını araştırırken sözlükler içerisinde kendisine güvenebileceğimiz en sağlam eserin Cevherî'nin *Sıhab*'ı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bütün enerjisini sözlüğüne veren Cevherî'nin, diğer İslâmî disiplinlerde olduğu gibi tefsir sahasında da herhangi bir eser telif ettiği bilgisine sahip değiliz. Onun tefsire dair bir eser vermemiş olması, bu alanda malumatının olmadığını göstermez. Nitekim müellifin *Sıhab*'da Kur'an kelimelerini izah ederken tefsirin hemen tüm unsurlarını ustaca kullanarak ayetleri açıklamış olması, onun tefsir sahasında oldukça ileri

⁴ Cevherî, *Sıhâh*, I., 16.

⁵ Karabela, “*Cevherî ve Sözlük Bilmine Katkıları*”, s. 634.

düzeyde olduğunu göstermektedir. O, sözlüğünde yaklaşık bin kadar ayete atıfta bulunmakta, bunların kelime bağlamında kısa ve öz olarak tefsirini yapmaktadır. Bu bakımdan *Sıhab*'ı "meâni'l-Kur'an" türü bir eserin özelliklerini kısmen yansıtmaktadır. Kisâî, Ahfeş, Ferrâ ve Ebû Ubeyde gibi müelliflerin eserlerinin kısmen de olsa özelliklerini Cevherî sözlüğünde sergilemiştir.

Müellif, sözlüğünde kelimeleri açıklarken ayet, hadis ve şüirden oldukça istifade etmiştir. *Sıhab*'da bin kadar ayete ve dolayısıyla kelimeye atıfta bulunması bu eserin tefsir sahasındaki önemini bir kat daha artırmaktadır. Eser her ne kadar bir lügat çalışması olsa da ayetlere bu kadar çok atıfta bulunulmuş olması, onu bir yönüyle dilbilimsel tefsir örneği olarak kabul etmemize imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla *Sıhab*'ı, tefsir yönüyle incelemeye değer buluyoruz.

Makalemizdeki hedefimiz, Cevherî'nin *Tâcu'l-Lüga ve Sıhâbu'l-Arabîyye* isimli lügatini tefsir zaviyesinden değerlendirmektir. Burada kitabın 2009/1430 tarihinde Beyrut'ta Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî'nin yeni tab ettiği ofset baskısını esas kabul ettik.

A-TEFSİRDE REFERANSLARI

Tefsir ilmi esasen rivayete dayalı bir disiplindir. Dolayısıyla Kur'an'ı tefsir etme çabası içerisinde olan hiçbir müfessir, tefsirle ilgili rivayetlere duyarsız kalmaz. Bu noktada Cevherî de Kur'an kelimelerini tefsir sadedinde rivayetlerden bolca istifade etmiştir. Onun tefsir mahiyetinde sahabe ve tabiûndan nakilde bulunduğu başlıca isimler, Hz. Aişe, Hz. Ömer, İbn Mesud, İbn Abbas, Said bin Cübeyr, Mücahit, İkrime, Katade ve Hasan Basrî'dir. Bunlara ilaveten Ebu Ubeyde, Ebu Ubeyd, Ahfeş, Ferrâ ve Ebu Amr gibi sonraki alimlerden de tefsir mahiyetinde birtakım nakiller yapmıştır. Öte yandan isim zikretmeksizin "denilmektedir", "denildi" ve "bazıları şöyle dediler" gibi ifadelerle tefsir nakilleri verdiği de vâkîdir. Buna ilaveten Cevherî'nin, ayetlerde geçen kelimeleri kimi zaman kendi reyî ile değerlendirdiğini görmekteyiz. Nitekim bu noktada epeyce filolojik izahlarda bulunmuş ve çoğu yerde kelimelerin farklı okunuşlarına dair kıraat imamlarından kıraat çeşitlerini zikretmiş, böylece kıraatlerin manaya delaleti üzerinde durmuştur.

Bu genel bilgileri verdikten sonra şimdi müellifin eserinde ortaya koyduğu tefsirleri etraflı bir şekilde değerlendirmeye geçebiliriz.

1- İbn Abbas:

Hz. Peygamberin duasına mazhar olan ve “tercümânu'l-Kur'an” unvanıyla nitelendirilen İbn Abbas'ın, tefsir sahasında bir otorite olduğu muhakkaktır. Bu yönüyle o, sonraki ilim adamları için daima bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Cevherî de eserinde Kur'an'da geçen kelimeleri açıklarken pek çok defa İbn Abbas'tan tefsir nakillerinde bulunmuştur.⁶

Örnek 1: Müellif, "قرأ" fiilini açıklarken, kelimenin geçtiği " فإذا قرأناه "77" ayetine atıfta bulunmuş ve burada geçen "قرأ" kelimesine İbn Abbas'ın "beyan etmek" anlamını vererek ayeti "sana onu beyan ettiğimizde o beyan ettiğimizle amel et!" şeklinde tefsir ettiğini zikretmiştir.⁸

Örnek 2: Cevherî, Hacc suresinde yer alan “صَلَوَاتٌ” kelimesini⁹ açıklarken İbn Abbas'ın bunu, Yahudilerin ibadet etmek için toplandıkları yer olarak tefsir ettiğini nakletmiştir.¹⁰

Örnek 3: Cevherî, Saffât suresindeki “قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ”¹¹ ayette geçen “الْيَمِينِ” kavramını İbn Abbas'ın "din" olarak tefsir ettiğini ve "din tarafından bize geliyorsunuz" manasını verdiğini zikretmiştir.¹²

2- Hasan Basrî:

Tabiûn döneminin alimlerinden olan ve tasavvufî kimliğiyle ön plana çıkan Hasan Basrî, tefsirde de önemli bir yere sahiptir. Bu sahada onun ayetlere verdiği manalara bugüne kadar daima itibar edilmiştir.

⁶ Cevherî, *Sıhâb*, II., 492; III., 844, 853; IV., 1007, 1137, 1159, 1162, 1177; V., 1248, 1320, 1471, 1323, 1424.

⁷ "Onu sana okuduğumuzda onun kıraatine tabi ol!" Kıyame 75/18.

⁸ Cevherî, *Sıhâb*, I., 36.

⁹ “...وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنَتِ صَوَامِعُ وَبَيْعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا...”
“...Şayet Allah'ın insanları birbirleriyle gidermesi olmasaydı manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın bolca zikredildiği mescitler harab olurdu...” Hacc 22/40.

¹⁰ Cevherî, *Sıhâb*, IV., 1177.

¹¹ “قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ” “Siz bize sağdan gelirdiniz” dediler..” Saffât 37/28.

¹² Cevherî, *Sıhâb*, V., 1320.

Sıhâh'ında Cevherî, Hasan Basrî'den tefsir nakillerinde bulunmuştur.¹³ Müellifin Hasan Basrî'den naklettiği tefsirler, Ebû Ubeyde ve İbn Abbas'a göre nispeten daha az sayıdadır.

Örnek 1: Müellif, "العَصْفُ" kelimesinin izahını yaparken Fil suresinde yer alan "فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ"¹⁴ ayetine atıfta bulunmuş ve burada geçen ilgili kelimeyi Hasan Basrî'nin "tanesi yenilmiş de geride samanı kalmış gibi" şeklinde tefsir ettiğini bildirmiştir.¹⁵

Örnek 2: Cevherî, "العَسَقُ" kelimesini izah ederken Felak suresinde geçen "وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ" ayetine¹⁶ değinmiş ve burada geçen söz konusu kelimeye Hasan Basrî'nin "gece" manasını verdiğini ve ayeti "gece geldiğinde onun şerrinden" şeklinde beyan ettiğini belirtmiştir.¹⁷

Örnek 3: Müellif bir başka yerde "كُتُبٌ" lafzını beyan ederken Yasin suresindeki "وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ" ayetine¹⁸ işaret etmiş ve Hasan Basrî'nin bu ayette yer alan "إِمَامٌ" kelimesini "kitap" şeklinde tefsir ettiğini söylemiştir.¹⁹

3- Ebu Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ:

Ebû Ubeyde, Filolojik Tefsir sahasında önemli bir yere sahip olup bu alanda "Mecâzu'l-Kur'ân" adlı bir de filolojik tefsiri vardır. Dilciler, sözlük çalışmalarında Kur'ân'a ait bir kelimeyi yazarken ondan epeyce istifade etmişlerdir. Cevherî de ayetlerde geçen kavramları izah ederken zaman zaman Ebû Ubeyde'den tefsir mahiyetinde açıklamalar

¹³ Cevherî, *Sıhâb*, I., 143; II., 427, 444, 514; III., 826, 857, 933; IV., 1081; V., 1272, 1433.

¹⁴ "فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ" "Onları taneleri yenilmiş samanlar gibi yaptı." Fil, 104/7.

¹⁵ Cevherî, *Sıhâb*, III., 857.

¹⁶ "وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ" "Karanlık çöktüğü vakit gecenin şerrinden (Allah'a sığınırım)" Felak 113/3.

¹⁷ Cevherî, *Sıhâb*, III., 933.

¹⁸ "وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ" "Biz, her şeyi mübin olan bir kitapta saymışızdır." Yasin 36/12.

¹⁹ Cevherî, *Sıhâb*, IV., 1120.

nakletmiştir. Cevherî'nin ondan yaptığı nakiller bir hayli fazla olmakla birlikte²⁰ sadece birkaç örnek vermekle iktifa edeceğiz.

Örnek 1: Enbiyâ Suresinde ifade edilen “حَصَبٌ جَهَنَّمَ”²¹ ibaresindeki "حَصَبٌ" kelimesini Ebû Ubeyde'nin “ateşe atılıp yakılan şey” şeklinde açıkladığını²² ifade etmiş ve bunun dışında bir şey söylememiştir.²³

Örnek 2: Maun Suresindeki “الماعون” kavramının²⁴ izahında Cevherî, Ebû Ubeyde'den nakilde bulunur ve onun bu kelime ile ilgili olarak cahiliye döneminde elde edilen her türlü menfaat ve hediye anlatmak için kullanıldığını²⁵ yönündeki görüşünü zikreder. Bunun akabinde Ebu Ubeyde'nin, kavramın manasına ilişkin şair A'şâ'dan delil olarak getirdiği beyti aynen aktarmıştır.²⁶

Örnek 3: Cevherî, "صَوْمٌ" kelimesini açıklarken Meryem suresindeki “إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا” ibaresine²⁷ değinmiş ve Ebû Ubeyde'nin bu kavramı "her türlü kelim, yemek ve yürümekten kendini alıkoymak" şeklinde tefsir ettiğini belirtmiştir.²⁸

4- İsimsiz Yaptığı Tefsir Nakilleri:

Cevherî, Kur'ân ayetlerinde geçen kelime veya kavramları açıklarken isim vermeden birtakım tefsir nakillerinde bulunmuş ve

²⁰ Cevherî, *Sihâb*, I. 66, 228; II., 465; III., 680, 800, 905, 910, 938, 944; IV., 992, 1112, 1177, 1192; V., 1272, 1312.

²¹ “إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ” “Muhakkak siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz atılacaksınız. Siz oraya varacaksınız.” Enbiyâ 21/98.

²² Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. M. Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1381, II., 42.

²³ Cevherî, *Sihâb*, I., 66.

²⁴ “ومنعون الماعون” “Menfeate de engel olurlar” Maun 107/7.

²⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II., 313.

²⁶ Cevherî, *Sihâb*, V., 1312.

²⁷ “فَكُلِّي وَاشْرَبِي وَعَيْنًا فَإِنَّا تَرِيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا” “Ye, iç, gözüün de aydın olsun. İnsanlardan birini görürsen "ben Rahman'a bir oruç adadım, bugün kimseyle konuşmayacağım" de” Meryem 19/26.

²⁸ Ebû Ubeyde, *Mecâz*, II., 6; Cevherî, *Sihâb*, IV., 1177.

bunlardan epeyce faydalanmıştır. O, bu tür nakilleri kimlerden veya hangi tür müfessirlerden aktardığına dair bir malumat vermemiş ve sadece "dediler ki", "denildi ki", "bazıları dediler ki", "denilir ki" gibi ifadelerle yapılan izahları aktarmıştır.²⁹

Örnek 1: Müellif “حرب” kelimesini açıklarken, Meryem suresindeki "فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ" ayetine³⁰ temas etmiş ve burada geçen "المحراب" ifadesinin anlamını "mescit olduğunu söylediler" şeklinde nakletmiştir.³¹

Örnek 2: Cevherî, “سبق” kelimesini beyan ederken Yûsuf suresindeki "ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ" ibaresine değinmiş³² ve buradaki "نَسْتَبِقُ" kelimesinin kavga etmek, hasımlarla vuruşmak" anlamına geldiğinin denildiğini zikretmiştir.³³

Örnek 3: Müellif, Müddesir suresinde geçen “فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ” ayetinde³⁴ aslandan kaçanların kimler olduğunu beyan ederken: "aslandan kaçan avcılar olduğu söylenmektedir" şeklinde nakil yapmaktadır.³⁵

B- MANAYI TEYİD AMACIYLA AYETLERİ TEFSİR ŞEKLİ

Cevherî, sözlüğünde kelimeleri izah ederken yaklaşık bin civarında ayete vurgu yapmış ve onların tefsirine dair pek çok malumat sunmuştur. Müellif, ayetleri tefsir sadedinde hem rivayet ve hem de

²⁹ Cevherî, *Sıbâb*, I., 279; II., 491; III., 692, 887, 937; IV., 960, 1041, 1058, 1099, 1169; V., 1248, 1382, 1383, 1439.

³⁰ “فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا” “Böylece mihraptan kavminin huzuruna çıktı ve onlara akşam sabah tesbih etmelerini işaret etti.” Meryem 19/11.

³¹ Cevherî, *Sıbâb*, I., 64.

³² “قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ” “Ey baba, muhakkak biz hasımlarımızla kavgaya gitmiştik, Yusuf'u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık. Böylece onu kurt yemiş. Bizler doğru olsak bile sen yine de bize güvenmezsin dediler.” Yusuf 12/17.

³³ Cevherî, *Sıbâb*, II., 908.

³⁴ “فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ” “Aslandan kaçtı” 74/51.

³⁵ Cevherî, *Sıbâb*, II., 491.

dirayet usulünü kullanmıştır. Bu çerçevede onun ayetleri beyan metodunu örneklerle göstermek istiyoruz.

1-Rivayet Usulüyle Açıklaması:

Tefsir usulünde ayetleri, başka ayetlerle, Hz. Peygamberin hadisleriyle veya sahabe ve tabiün kavilleriyle izah etme tarzı “rivayet tefsiri” olarak bilinmektedir.³⁶ Cevherî'nin *Sıhâb*'ında ayetler açıklanırken zaman zaman rivayet tefsir metoduna başvurulduğunu görmekteyiz.

a-Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri:

Çok sık olmasa da kimi zaman Cevherî, kelimeleri açıklarken, bunlardan Kur'an'da geçenlerini belirtmiş ve bunları diğer ayetlerle beyan etmiştir.

Örnek 1: Müellif, "سجل" maddesi üzerinde dururken Fil suresinde yer alan "سَجَّيلٌ" kelimesinin³⁷ "üzerinde kavmin isimlerinin yazılı olduğu ve cehennem ateşiyle kavrulmuş çamurdan oluşmuş taş" manasına geldiğini söylediğini belirtmiş ve daha sonra bu manayı destekleyen Naziat suresindeki "لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ" ayetini³⁸ zikretmiştir. Böylece Cevherî, Fil suresindeki "سَجَّيلٌ" kelimesini, Naziat suresindeki "طين" ifadesiyle tefsir etmiştir.³⁹

Örnek 2: Müellif, "أوب" maddesini açıklarken Sebe suresinde yer alan "يا جبال أوبي معه" ibaresindeki⁴⁰ "أوبي" kelimesinin "tesbih et" anlamına geldiğini söylemiş ve Sad suresinde geçen "إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ"

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV. Yayınları, Ankara, 1997, s. 228.

³⁷ "تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سَجَّيلٍ" "Onlara siccilden taşlar atıyorlardı." Fil 105/4.

³⁸ "لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ" "Onların üzerlerine kurumuş çamurdan taşlar gönderelim diye." Naziat 51/33.

³⁹ Cevherî, *Sıhâb*, IV., 1041-1042.

⁴⁰ "وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنْهَا فُضًّا يَجِبَالُ أَوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ وَأَلْنَا لَهُ الْحُدَيْدَ" "Muhakkak biz, "Ey dağlar ve kuşlar onunla beraber yönelin"(demekle) Davud'a katımızdan bir fazilet verdik ve ona demiri de yumuşattık." Sebe 34/10.

şeklindeki ayette⁴¹ geçen "يُسَبِّحُنَّ" ifadesiyle kelimeye verdiği bu manayı desteklemiştir.⁴²

b- Hadisle Tefsiri:

Ayetleri rivayet usulüne göre tefsir etmenin yollarından biri de hadislerdir. Müellif, kavramların anlamlarını ortaya koyarken, Hz. Peygamberin sözlerine çok sık olmasa da kimi zaman müracaat etmiştir.

Örnek 1: Cevherî, "صبر" kelimesinin izahında Kehf suresindeki "وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ" ayetine temas etmiş, buradaki "اصْبِرْ" kelimesinin "tutmak, hapsedmek" manasında kullanıldığını belirtmiş ve Hz. Peygamberin bu kelimeyi, birisini yakalayıp tutan ve diğerinin de aynı kişiyi öldürdüğü iki adam hakkında söylediği: "اقْتُلُوا الْقَاتِلَ وَاصْبِرُوا الصَّابِرَ"⁴⁴ hadisinde "tutmak, hapsedmek" anlamında kullandığını belirtmiştir.⁴⁵

Örnek 2: "الدَّفْءُ" maddesini açıklarken Cevherî, kelimenin "devenin yavrulaması ve sütlenmesi" manasında olduğunu belirterek Nahl suresinde geçen "ولكم فيها دفء"⁴⁶ ibaresine değinmiş ve bu ayetteki

41 "إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحُنَّ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ" "Muhakkak dağları onunla birlikte akşam ve sabah tesbih eder şekilde emre muti kıldık." Sad 38/18.

42 Cevherî, *Sıbâb*, I., 52.

43 "وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا " "Rablerinin rızasını arzu ederek, sabah akşam O'nu çağıran kimselerle beraber sen de sabret! Dünya hayatının çekiciliğine aldanıp da onları gözden çıkarma! aldatıcı arzularına uyararak, işi gücü aşırı uçlarda dolaşmaya döktüğü için kalbi kendisini zikrimize karşı hissizleşenlere de uymal!" Kehf 17/28.

44 "اقْتُلُوا الْقَاتِلَ وَاصْبِرُوا الصَّابِرَ" "Katili öldürün, tutanı da hapsedin!" Ebubekir Ahmed bin Hasan bin Ali el-Beyhaki, es-Sünenü'l-Kübra, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Daru'l-İlmiye Beyrut, 1424, VIII., 91.

45 Cevherî, *Sıbâb*, II., 438.

46 "وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دَفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ" "Hayvanları da sizler için yarattı. Onlarda sizler için ısınma/barınma ve faydalar vardır, onlardan yersiniz de." Nahl 16/5.

kelimenin de aynı manada olduğunu söyleyerek manayı Hz. peygamberin "لنا من دَفَعِهِمْ ما سَلَّمُوا بالميثاق"⁴⁷ hadisiyle⁴⁸ desteklemiştir.⁴⁸

c- Hadis Dışı Nakillerle Tefsiri:

Cevherî, Sıhah'ta Kur'an'ın lafızlarını beyan ederken ashabdan ve tabiînden tefsir aktarmıştır. Sahabeden en fazla İbn Abbas'tan istifade etmiştir. Önceden üzerinde durduğumuz için burada üzerinde durmayacağız. Bunun dışında sahabeden Hz. Aişe, İbn Mesud, Hz. Ali, Hz. Ömer ve Zeyd bin Sabit, Cevherî'nin ayetlerdeki kelimeleri açıklamada kendilerinden istifade ettiği şahıslardır. Fakat bu nakillerin çoğu kıraat farklılıkları ile ilgilidir.⁴⁹ Müellif, bunlardan tefsir sadedinde sadece Hûd suresinde yer alan "التَّنُّور"⁵⁰ kelimesini açıklarken, Hz. Ali'nin bu kelimeyi "arzın yüzü" olarak tefsir ettiğini bildirmiştir.⁵¹

Bunun yanında müellifin, Katade, Mücahit, Said bin Cübeyr, İkrime, Zühri gibi tabiî alimlerinden de tefsir naklettiğini görmekteyiz.⁵² Konumuzun boyutlarını aşması endişesi ile sadece iki örnek sunmakla yetineceğiz.

Örnek 1: Cevherî, Nisa suresinde geçen "ذَلِكَ أَذَىٰ آلًا تَعُولُوا"⁵³ ifadesini açıklarken Mücahit'in bunu "meyletmemeniz, yaklaşmamanız" şeklinde tefsir ettiğini zikretmiştir.⁵⁴

Örnek 2: Nûr suresinde mahrem kimselerin sayıldığı ayette geçen "غَيْرِ أُولِي الْأَرْزَاقِ"⁵⁵ ifadesindeki "الْأَرْزَاقِ" kelimesinin tefsirinde müellif,

⁴⁷ "Anlaşmayla verdiklerinin yavruları da bizimdir." Araştırmalarımız neticesinde *Sıhah*'ta ifade edilen bu hadisin kaynağına maalesef ulaşamadık.

⁴⁸ Cevherî, *Sıhâh*, I., 26.

⁴⁹ Cevherî, *Sıhâh*, I., 83, 171; II., 375, 503, 555; III., 690, 824, 713, 873, 888, 950; IV., 1197, 1205, 1405.

⁵⁰ "حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أُمَّرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَئَلْنَا اِحْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ..." Hûd 11/40.

⁵¹ Cevherî, *Sıhâh*, II., 375.

⁵² Cevherî, *Sıhâh*, I., 44, 228; II., 392, 458; IV., 957, 1070, 1164; V., 1419.

⁵³ "...فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَذَىٰ آلًا تَعُولُوا " "Şayet adaletli olamamaktan korkarsanız bir tanesiyle veya elinizin altındakiyle yetininiz. Bu, haddi aşmamanız için iyidir." Nisa 4/3.

⁵⁴ Cevherî, *Sıhâh*, IV., 1070.

Said bin Cubeyr'in tefsirini nakletmiş ve onun bu kelimeye "aklı olmayan, bunamış, deli" anlamını verdiğini nakletmiş ve bununla iktifa etmiştir.⁵⁶

Öte yandan Cevherî, başka âlimlerden naklettiği tefsirlere de itimat etmiş ve onlardan istifade ederek birtakım nakillerde bulunmuştur. *Sıhab*'da bunlardan kiminin ismi verilmiştir ki bu duruma yukarıda dikkat çekmiştik. Burada müellifin, daha çok isim vererek nakilde buldukları âlimlere değinmek istiyoruz. Cevherî, Ebû Ubeyd, Ahfeş, Ferrâ, âsmaî, Muhammed bin Hanife, Müerric, Ebû Amr el-Alâ gibi isimleri Kur'ân kelimelerini açıklarken sık sık zikretmektedir.⁵⁷

Örnek 1: Cevherî, "الرَّجْسَ" kelimesini açıklarken bu kelimenin Yunus suresinde geçtiği ayete işaret etmiş⁵⁸ ve Ferrâ'nın bu kelimeye "azap ve gazap" manasını verdiğini⁵⁹ ifade etmiştir.⁶⁰

Örnek 2: Secde suresi 26. ayette geçen "أَوْمَّ يَهْدُهُمْ" ifadesini açıklarken müellif, Ebû Amr el-Alâ'dan istifade etmiş ve onun bu ifadeyi "onlara beyan edilmedi mi?" şeklinde açıkladığını belirtmiştir.⁶²

⁵⁵ "... غَيْرِ أُولِي الْإِزَّةِ مِنَ الرِّجَالِ..." "...Erkeklerden bu özelliğe haiz olmayanlar..." " Nûr 24/31.

⁵⁶ Cevherî, *Sıhâb*, I., 50.

⁵⁷ Cevherî, *Sıhâb*, I., 31, 45, 46, 47, 66, 124, 142, 162, 228, 308; II., 377, 390, 401, 402, 425, 427, 445, 451, 458, 501, 526, 575, 585, 623; III., 677, 678, 771, 778; IV., 960, 962, 963, 1042, 1081, 1089, 1099, 1105, 1232, 1193; V., 1240, 1280, 1329, 1376, 1394, 1396, 1453, 1496-1497, 1508.

⁵⁸ "وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُوْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْتَلُونَ" " Bir kimsenin Allah'ın izni olmaksızın iman etmesi söz konusu olamaz. Pisliği de akletmeyenlerin üzerine kılar." Yunus 10/100.

⁵⁹ el-Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad, Meâni'l-Kur'an, thk. İbrahim Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, I., 323.

⁶⁰ Cevherî, *Sıhâb*, II., 575.

⁶¹ "أَوْمَّ يَهْدُهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ" " Onlara göstermedi mi beldelerinde gezip dolaşırken onlardan önce o kuşaklardan nicelerini helak etmiştik. Muhakkak bunda deliller vardır. Kulak vermezler mi?" Secde 32/26.

⁶² Cevherî, *Sıhâb*, V., 1496.

2- Dirayete Dayalı Tefsiri:

Rivayetlerin yanı sıra filoloji, edebiyat ve çeşitli ilimlerin verileri doğrultusunda reye dayalı olarak yapılan tefsirler, dirayet tefsiri olarak isimlendirilmektedir.⁶³ Bu tür tefsir faaliyetinde bulunan yorumcu, başka görüşlere de yer vermekle birlikte kendi görüşlerini ön planda tutmaktadır. Cevherî de, ele aldığı Kur'an lafızlarını beyan ederken dirayet yöntemini daha fazla benimsemiş gözükmektedir.

a- Filolojiyle Tefsiri:

Cevherî'nin Sıhah'ı başlı başına bir tefsir kitabı değildir. Onun maksadı ayetleri açıklamak olmayıp sadece kelimelerin manalarını verirken, onların geçtiği ayetlere temas etmek ve söz konusu kelimenin orada ifade ettiği manayı dile getirmektir. Maksat ne olursa olsun yine de Sıhah, ele aldığı Kur'an sözcüklerinin anlaşılmasında kıymetli bir filolojik tefsir çabası ve kaynağı olarak değerlendirilebilir. Cevherî, ele aldığı kelimelerin filolojik yapılarına değindikten sonra ayetlerdeki karşılıklarına temas etmiş ve onların da filolojik durumlarını vererek kelimelerin yapılarını ortaya koymuştur.

Örnek 1: Müellif, yeri geldikçe ayetlerde geçen kelimelerin sarf yönlerini açıklamıştır. Nitekim “ظهير” kelimesinin "yardımcı" anlamında kullanıldığını söyledikten sonra Tahrir suresinde geçen " وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ " ifadesine değinmiş ve buradaki "ظهير" ibaresinin çoğul gelmesi gerekirken tekil kullanıldığını beyan ederek bunun sebebinin, Arapça'da "fa'il" ve "fa'ül" kalıplarının hem çoğul hem tekil, hem müennes hem de müzekker olarak kullanılması olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Örnek 2: Cevherî, kimi yerde kelimenin yapısını açıklarken dillilerden istifade etmiştir. Nitekim “عَرَافَاتٍ” kelimesini açıklarken Bakara

⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 230.

⁶⁴ “إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ” “Siz ikiniz Allah'a tövbe ederseniz ne âlâ. Muhakkak kalpleriniz eğrilik gösterdi. Şayet ona karşı birbirinize arka çıkarsanız Allah onun mevlası olandır. Cebrail, müminlerin salihî ve melekler bundan sonra onun yardımcısıdır.” Tahrir 66/4.

⁶⁵ Cevherî, *Sıhâh*, II., 453.

suresinde geçen "فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ"⁶⁶ ibaresine atıf yapmış ve buradaki "عَرَفَاتٍ" kavramının yapısı ile ilgili dilci Kisaî'den istifade etmiş, bu kelimenin munsarif olduğunu, buradaki "te"nin müzekker çoğul gibi ref halinde "vav" ve nasb ve cer halinde "ya" konumunda olduğunu, "tenvin" in de çoğul "nun"u konumunda geldiğini, bu şekilde isimlendirilip bu hal üzere bırakıldığını söylemiştir.⁶⁷

Müellif, kimi zaman ayetlerde geçen kelimeleri açıklarken cahiliye dönemi Arap şiiirlerine de yer vermiş ve manayı teyit için onları delil olarak kullanmıştır. Şiiirleri genellikle ayette geçen kelimelerin anlamlarını açıkladıktan sonra vermiştir.

Örnek 1: "القطع" kelimesinin 'gecenin sonunda çöken karanlık' manasında olduğunu belirten Cevherî, Hûd suresindeki "فَأَسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ" ayete⁶⁸ işaret etmiş ve burada geçen "بِقِطْعٍ" ifadesinin de bu anlama geldiğini vurgulayarak buna isim vermediği bir şairden: "Kaşeyı aç ve yıldızlar altında birlikte bekle. Gecenin nice karanlıkları bizim üzerimize kaskatı kesilir"⁶⁹ şeklindeki şiiirini şahit getirmiştir.⁷⁰

Örnek 2: Cevherî, "الموطن" kelimesinin "savaş meydanı" anlamına geldiğini söyledikten sonra Tevbe suresindeki "لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ"⁷¹ ayetine işaret etmiş, buradaki "مَوَاطِنَ" kelimesinin de aynı manada kullanıldığını ifade ettikten sonra şair Tarafa'nın : "Yanında yiğüdin belak

⁶⁶ "إِنِّيَسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا " "Rabbinizden bir fazilet aramanızda sizler için bir günah yoktur. Böylece Arafat'tan akıp geldiğiniz zaman önceden sizler sapmış iken size açıkladığı gibi Allah'ı Meşa'ri Haram'da zikredin." Bakara 2/198.

⁶⁷ Cevherî, *Sıhâb*, III., 856.

⁶⁸ "عَیْ قَالُوا يَا لَوِطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِبْ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تَك... " Lut, dediler, Biz Rabbinin elçileriyiz, onlar sana ulaşamayacaklar. Ehlini gecenin karanlığında harekete geçir. Eşin hariç hiç kimse geride kalmasn..." Hûd 11/81.

⁶⁹ "افتحي الباب وانظري في النجوم * كم علينا من قطع ليل بهميم"

⁷⁰ Cevherî, *Sıhâb*, III., 778.

⁷¹ "لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ..." "Muhakkak Allah birçok savaş yerinde ve de Huneyn gününde sizlere yardım etmiştir." Tevbe 9/25.

*olmaktan korktuğu savaş meydanında.. Süvariler kapıştığı vakit sanki gök gürler*⁷² şeklindeki beyitini şahit olarak getirmiştir.⁷³

b-Kendi Reyî ile Tefsiri:

Müfessir, ayetleri açıklarken başka âlimlerin görüşlerinden istifade ettiği gibi kendisi de seviyesine göre ilmi birikimini ve görüşlerini de ortaya koyar. Bu durum, dirayet tefsir usulünün özellikleri arasında yer almaktadır. Burada müfessirin bilgi birikiminin yanı sıra, yaşadığı zamansal ve mekansal (kültürel) çevre de önemli bir faktördür. Cevherî de bu bağlamda dirayet yönünden oldukça sağlam bir birikime sahiptir. Sıhah'ta, ayetlerde yer alan pek çok kelimeyi çoğu zaman kendi reyî ile izah etmiş olması bu hakikati dile getirmektedir. Tabi ki onun eseri sadece bir sözlük olduğu için ayetleri açıklaması da sadece ilgili kavramın manasını kısaca vermekten öteye gitmemektedir.

Örnek 1: Cevherî, "سَتَحُودٌ" kelimesini açıklarken Nisa suresindeki "أَلَمْ نَسْتَحُودْ عَلَيْكُمْ"⁷⁴ ibaresine temas etmiş ve burada "sizin işlerinize galip gelmedik mi, sizin sevginize nail olmadık mı" anlamını verdiğini zikretmiştir.⁷⁵

Örnek 3: "حَدَعٌ" kelimesinin "aldatmak" manasını içerdiğini belirten müellif, lafzın Bakara suresindeki "يُجَادِعُونَ اللَّهَ"⁷⁶ kullanımına işaret etmiş ve Allah'ı aldatmanın hakikatte Allah'ın dostlarını aldatmak olduğunu söylemiştir.⁷⁷

C- KUR'AN İLİMLERİYLE İLGİLİ NAKİLLERİ

Cevherî, Ulûmu'l-Kur'an çerçevesinde de ayetlerle ilgili izahatta bulunmuştur. Ayetlerde yer alan ilgili kelimelerin müteşabih olanlarını

⁷² "على موطن يخشى الفتى عنده الردى * متى تعترك فيه الفوارس ترعد"

⁷³ Cevherî, *Sıhâb*, V., 1317.

⁷⁴ "...dediler ki: Sizlere galip gelmedik mi ve sizleri müminlerden alıkoymadık mı?...?" Nisa 4/141.

⁷⁵ Cevherî, *Sıhâb*, II., 352.

⁷⁶ "يُجَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يُجَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ" "Güya Allah'ı ve iman edenleri aldatıyorlar. Aksine onlar kendilerini aldatıyorlar da farkında değiller." Bakara 2/9.

⁷⁷ Cevherî, *Sıhâb*, III., 740.

açıklamış, bazan eş anlamlı-eş sesli/vücûh ve nezairini zikretmiş, kimi zaman onların garib olma durumuna ve mübhemâtına değinmiş ve çoğu defa kıraat yönlerini belirtmiştir.

1- Müteşabih kavramları izahı: pek çok tanımı olmakla birlikte genel hatlarıyla birden fazla manası ihtimal dahilinde olan ve bunlardan bir tanesini tercih edebilmek için dışarıdan bir karineye muhtaç olan ayetlere müteşabih ayetler denilmektedir.⁷⁸ Pek çok Kur'ân yorumcusu müteşabihâtı açıklamayı uygun bulmuştur. Dilci Cevherî'nin, Kur'ân'ın müteşabihlerinden sadece iki tanesine temas etmiş olduğuna şahit oluyoruz. Fakat "arş", "kürsi", "yed", "levh", "ruh" gibi müteşabihattan addedilen kavramları açıklarken bunların geçtiği ayetlere hiç temas etmemiştir. Muhtemelen müellif, ilk dönem selef alimlerinin tavrını benimsemiş ve müteşabihler konusunda bir şeyler söylemekten imtina etmiştir.

Örnek 1: Müellif, "الصُّور" kelimesinin izahında Nebe suresindeki ayette geçen "الصُّور"⁷⁹ sözcüğüne işaret etmiş ve Kelbî'nin "sûr" nedir bilmiyorum dediğini aktardıktan sonra bu kelimenin "suret" kelimesinin çoğulu olduğunun söylendiğini beyan etmiştir. Sûr kelimesini "suretler" manasında değerlendiren Cevherî, "يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ" ifadesine "ölülerin suretlerine ruhlar üflenir" şeklinde bir mana vermiştir.⁸⁰

Örnek 2: Bir sureye de isim olan ve hurûfu mukataadan olan "يس"⁸¹ kelimesi ile ilgili Cevherî, bunun "الم" ve "حم" gibi surelerin başında gelen hurûfu mukataadan olduğunu ve İkrime'nin buna sonrasında yer alan "muhakkak sen elçilerdensin" ayetine dayanarak "ey insan" anlamını verdiğini beyan etmiştir.⁸²

⁷⁸ Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Mustafa Rayb el-Buğa, Daru İbn Kesir-Daru'l-Ulumi'l-İnsaniye, Dimeşk-Beyrut, 1414, I., 639-650; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 128.

⁷⁹ "يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا" "Ogün sûr'a üflenir de böylece sizler de gruplar halinde gelirsiniz." Nebe 78/18.

⁸⁰ Cevherî, *Sıhâb*, II., 444.

⁸¹ "يس" "Yâsîn" Yasin 36/1.

⁸² Cevherî, *Sıhâb*, V., 1278.

2- Mübhemâtı İzahı: Ayetlerde, herhangi bir sebepten dolayı medlulleri kapalı bırakılan isim, zamir, sıfat, zarf gibi kelimeler mübhemâtul-Kur'an olarak tanımlanmıştır.⁸³ Cevherî, ayetlerde geçen kelimelerin manaları üzerinde dururken yeri geldikçe ilgili yerlerdeki müphem olan yerleri vuzuha kavuşturmuştur.

Örnek 1: Müellif, "قرا" maddesini yazarken, Zuhruf suresinde yer alan "على رجلٍ من القريتين عظيم" ⁸⁴ ayetinde neresi olduğu bilinmeyen ve mübhem olarak geçen "iki şehir" anlamındaki "القريتين" kavramından "Mekke" ve "Taif" şehirlerinin kastedildiğini beyan etmiştir.⁸⁵

Örnek 2: "شدد" kavramını açıklarken Enam suresinde geçen "حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ" ⁸⁶ ifadesine temas eden Cevherî, bunun "gücüne erişme" anlamına geldiğini ve insanın on sekiz ile otuz yaş arası çağına tekabül ettiğini zikrederek böylece ayetteki mübhemliği gidermiştir.⁸⁷

3- Kavramların Vücûhunu Beyanı: Usûlü tefsir ilminde Kur'ân-ı Kerim'de geçen bir kelimenin diğer başka ayetlerde farklı manalarda kullanılması "vücûh" olarak tanımlanmakta ve bu ilme de "Vücûhu'l-Kur'ân" denilmektedir.⁸⁸ Cevherî, Sıhah'ında yeri geldikçe Kur'an kelimelerinin vücûhuna işaret etmekte ve gerekli izahatı vermektedir.

Örnek 1: Müellif, "رجز" kelimesinin izahında, Müddessir suresinde geçen "الرجز" ⁸⁹ kelimesine değinmiş, müfessir Mücahit'in bu kavramı "put" olarak tefsir ettiğini söyledikten sonra aynı kelimenin Bakara

⁸³ Suyûtî, *İtkan*, II., 1089-1091; Mustafa Özel, *Kur'an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 117-118.

⁸⁴ "وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ" "Bu Kur'ân'ın iki büyük şehirden bir adama indirilmesi gerekirdi dediler." Zuhruf 43/31.

⁸⁵ Cevherî, *Sıhâb*, V., 1457.

⁸⁶ "وَلَا تُقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ..." "Yetimin mal varlığına-onu güzelce muhafaza maksadı hariç- o güçlü çağına ulaşana kadar elinizi sürmeyiniz. Ölçüyü ve tartıyı da adaletle yapınız..." Enam 6/152.

⁸⁷ Cevherî, *Sıhâb*, I., 302.

⁸⁸ Suyûtî, *İtkan*, I., 444-445; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 184.

⁸⁹ "وَالرُّجْزَ فَاهْجُرُوا" "Putlardan uzak dur!" Müddessir 74/5.

suresindeki kullanımını⁹⁰ vererek bu ayette "azab" anlamına geldiğini beyan etmiştir.⁹¹

Örnek 2: "القسط" maddesinin yazımında Cin suresinde geçen "وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ" ayetindeki⁹² "القاسطون" kelimesinin "haktan yüz çevirmek" manasında kullanıldığını beyan eden müellif, Maide suresindeki ayette yer alan ve aynı kökten türeyen "المُتَسِطِينَ"⁹³ kelimesinin ise "ölçmek, adaletli olmak" anlamında kullanıldığını zikretmiş ve böylece ilgili kavramın vücûhunu açıklamıştır.⁹⁴

3- Muarrablık konusundaki tutumu: Bir kelimenin herhangi bir dilden alınarak Arapça'da kullanılması, "muarrab" olarak isimlendirilmektedir. Kur'an'da Arapça olmayan kavramların varlığı meselesi ulema tarafından tartışılmıştır. Kimi alimler böylesi kelimelerin ayetlerde mevcudiyetini yok sayarken kimileri de Arapça olmayan kelimelerin bulunabileceğini ve bunun tabii bir durum olduğunu söylemişlerdir.⁹⁵ Cevherî, ayeti dahi zikretmeksizin sadece "الياقوت"⁹⁶ kelimesinin Farsça olduğu yönünde bir görüş olduğunu belirtmekten başka⁹⁷ sözlüğünde ayetlerde geçen ve Arapça olmayan kelimelerin varlığına işaret etmemektedir. Müellif, bu konuda Arapça dilinde sadece Farsça'dan geçen kelimelerin kaynağını verirken, İbranca, Aramca ve

⁹⁰ " "فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ" O zalimler, kendilerine bildirilen hakikatin aksi bir sözle değiştirdiler. Böylece biz de bu fısıklıklarından dolayı onlara semadan azab indirdik." Bakara 2/59.

⁹¹ Cevherî, *Sıhâb*, II., 542.

⁹² "وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا" "Haktan yüz çevirenlere gelince, onlar cehennem odunudurlar." Cin 72/15.

⁹³ "...وَإِنْ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ" "...İnsanlar arasında hükmettiğin zaman adaletle hüküm ver. Muhakkak Allah adil olanları sever." Maide 5/42.

⁹⁴ Cevherî, *Sıhâb*, III., 711.

⁹⁵ Suyûtî, *el-Mühezzeb fî ma Vakaa fı'l-Kur'âni mine'l-Mühezzeb*, el-Tehamî er-Racî el-Haşimî, *Sundûku İhyai Turasi'l-Arabî, Devletü'l-İmarati'l-Arabiyyeti'l-Müttehîde*, trsz., ss. 57-62; Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Anlam Kapak Ayetler*, Beyan Yayınları, İstanbul, trs, ss. 161-162.

⁹⁶ "سَاءَ أَهْرُ الْيَاقُوتِ وَالْمَرْجَانِ" "Onlar sanki inci ve mercan gibidirler." Rahman 55/58.

⁹⁷ Cevherî, *Sıhâb*, I., 165.

Süryanca gibi diğer dillere ait kelimelerden bahsetmemekte ve herhangi bir kaynak da göstermemektedir. Bu durumun sebebinin anlamak çok güç olmakla birlikte iki ihtimalden bahsedilebilir. Bu ihtimallerden ilki, Cevherî'nin Farsça'dan başka bir dile aşına olmaması gerçeği olabilir. İkincisi de onun, Arapça'nın en sahih kelimelerini toplama iddiasında olduğundan, diğer Sami dillerinden geçtiği söylenen kelimeleri öz Arapça olarak kabul etmiş olabileceğidir.

4- Garib Kelimeleri Beyanı: Kur'an'da mevcut olduğu halde çokça kullanılmayan, manasını sadece belirli bir ilmi seviyeye ulaşmış olanların bilebildiği ya da lügatsiz anlaşılamayan kavramlar "garîb", bunlarla iştigal eden ilim de "garîbu'l-Kur'an" olarak tavsif edilir.⁹⁸ Ayetlerdeki garib kelimeler sayı olarak yüzlerle ifade edilebilmektedir. Cevherî, *Sıhâb*'ta ayetlerde zikredilen bu türden kelimeleri tavsif etmiş ve böylece onlardaki garibliği gidermiştir.

Örnek 1: Müellif, Naziât suresinde geçen "وَالنَّاشِطَاتِ نَشِطًا"⁹⁹ ayeti, bir burçtan diğer burca akıp giden yıldızlar olarak izah etmiş ve ayetteki garabeti gidermiştir.¹⁰⁰

Örnek 2: Tarık suresinde geçen "وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ"¹⁰¹ ayetindeki "الرَّجْعِ" kelimesinin "yağmur" manasına geldiğini belirtmek suretiyle ayetteki garibliği izah etmiştir.¹⁰²

5- Kıraat Farklılıklarını Beyanı: Kur'ân lafızlarında med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve irab çerçevesinde oluşan değişikliklere kıraat denilmektedir.¹⁰³ Söz konusu değişiklikleri ve manaya tesirini inceleyen ilme de Kıraat ilmi denilmektedir. Kur'ân kelimelerindeki okunmuş farklılıklarını öğrenmek, ilgili lafızların medlullerinin kavranması için son derece elzemdir. Dolayısıyla kıraat, müfessirlerin kendisine yabancı kalamayacağı bir ilimdir. Bir dilci olan Cevherî de ayetlerdeki kelimeleri

⁹⁸ Özel, *Sözlük*, s. 62.

⁹⁹ "وَالنَّاشِطَاتِ نَشِطًا" "Bir burçtan diğer burca akıp giden yıldızlara" Naziât 79/2.

¹⁰⁰ Cevherî, *Sıhâb*, III., 717.

¹⁰¹ "وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ" "Yağmur sahibi semaya" Tarık 86/11.

¹⁰² Cevherî, *Sıhâb*, III., 749.

¹⁰³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 102.

açıklarken sözlüğünde ilgili kelimelerin farklı okunuş tarzlarını vermiş ve kimlerin farklı okuduğuna da işaret etmiştir. Beş yüze yakın ayetin okunuş farklılığına değinen müellif, bazen kıraat sahibini vermeden "okundu", bazen de kıraat imamını zikrederek "falan böyle okudu" tarzında farklı okunuşları vermiştir.¹⁰⁴ Öte yandan *Sıhab*'ta şâz kıraatlerin de belirtildiğini görmekteyiz. Müellif, bazı yerlerde farklı kıraatlerin kelimedede meydana getirdiği anlam farklılıklarına değindiği gibi bazen de kıraatleri eleştirdiği olmuştur. Bu yönüyle Sıhah'ın kıraat ilmi açısından da önemli bir kaynak olduğunu belirtmeliyiz.

Örnek 1: "كسف" kelimesinin "bir şeyin parçası" anlamına geldiğini söyleyen müellif, Sebe suresinde geçen "كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ" ibarede¹⁰⁵ ilgili kelimeyi kesreli olarak "كِسْفًا" şeklinde okuyanın manayı çoğul, cezimli olarak "كِسْفًا" şeklinde okuyanın ise tekil yaptığını ifade etmiş ve kelimedeki farklı okunuşların anlamda yol açtığı farklılığı göstermiştir.¹⁰⁶

Örnek 2: Cevherî'nin, kimi yerlerde farklı okunuşları gramer yönüyle eleştirdiğini de görmekteyiz. Nitekim Rahman suresindeki "عَبْقَرِيٍّ" kelimesini¹⁰⁷ bazılarının "عَبْقَرِي" şeklinde okuduğunu söyledikten sonra böyle bir okunuşun hatalı olduğunu zira ismi mansub olan bir lafzın ismi mansub kalıbıyla çoğul yapılamayacağını beyan etmiştir.¹⁰⁸

6-Mecazî ifadeleri açıklaması: Ayetlerdeki kavramların kinaye, istiare, telmih, tariz gibi lafzi anlamlarının dışındaki edebi kullanımlarına Mecazu'l-Kur'ân, bu sahaya uğraşan ilme de Mecazu'l-Kur'ân ilmi denir. Cevherî, Kur'ân lafızlarını açıklarken yeri geldikçe onların mecaz yönlerine atıfta bulunmuş ve ne anlama geldiklerini beyan etmiştir.

¹⁰⁴ Cevherî, şu kimselerden kıraat naklinde bulunmuştur: Hz. Ali, İbn Abbas, Hz. Aişe, İbn Mesud, Ubey bin Kab, Hamza, Zeyd bin Sabit, Katade, Mücahid, Ebû Amr, Hasan Basrî, Ameş, Ahfeş, Zührî, Yunus, Kisaî, A'rac, İsa bin Amr, İbn ebi İshak.

¹⁰⁵ "...إِنْ نَشَأْ نُخِيفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُنْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ..." "Dilersek onları yere sokarız veya üzerlerine gökten parçalar düşürürüz..." Sebe 34/9.

¹⁰⁶ Cevherî, *Sıhâb*, III., 867.

¹⁰⁷ "مُنَكِّبِينَ عَلَى رُفْرِ خَضِرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ" "Yeşil yastıklara ve güzel işlemeli döşeklere yaslanıcıdırlar." Rahman 55/76.

¹⁰⁸ Cevherî, *Sıhâb*, II., 456.

Örnek 1: "سُقِطَ فِي يَدِهِ" ifadesinin "pişman olmak" anlamında kullanıldığını söyleyen Cevherî, daha sonra Araf suresinde geçen "سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ"¹⁰⁹ ibaresine temas etmiş, burada da aynı manaya geldiğini göstermiş ve ayetin mecazî yönünü ortaya koymuştur.¹¹⁰

Örnek 2: "أَجْمِعْ أَمْرَكَ" ifadesinin "harekete geç, azmet, çağır" anlamında kullanıldığını belirten müellif, Yunus suresindeki "فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ" ifadenin de "ortaklarınızı çağırınız" manasını içerdiğini zikrederek mecazı açıklamıştır.¹¹²

Sonuç

Kur'ân vahyi Arapça nazil olmuş, böylece onun muradı muhataplara söz konusu dilin anlam kalıpları olan kelimeleri içerisinde sunulmuştur. Vahyin ilk muhataplarının dünyadan göçmesi ile birlikte sonraki kuşaklarla Kur'ân-ı Kerim arasında dil ve anlam eksenli bir mesafe oluşmaya başlamış, Arap olmayanların İslam'ı kabul etmesi ile birlikte bu ara iyice açılmıştır. Öte yandan onların badiyelerden şehirlere göçüp yerleşik hayatı benimsemeleri ve buralarda yaşayan acemlerle karışmaları da dillerinde bozulmalara neden olmaya başlamıştır. Bu noktada hem vahyin dilini anlama ve muhafaza etme hem de Arapçanın aslını koruma çabası içerisinde giren filologlar, böylece ilk dilbilimsel çalışmaları başlatmışlar, İslam'ın ilk üç asrına gelinceye kadar sistemli çalışmalar ortaya koymayı başarmışlardır. Bu çalışmalar içerisinde Arapçanın kelimelerini toplama ve sistematik olarak yazma faaliyeti, Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılması noktasında çok büyük faydalar temin etmiştir. Dilci Ferahidî ile başlayan bu serüven, İbn Dureyd ve Ezherî ile devam etmiş ve Cevherî ile de zirvesine ulaşmıştır. Cevherî, önceki dilcilerden farklı olarak Arapça'nın sahih kelimelerini toplamak suretiyle

¹⁰⁹ "وَلَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ" "Pişman olup da saptıklarımızı görünce: Rabbimiz, bize merhamet etmez de bizi bağışlamaz isen muhakkak biz hüsrana uğranız dediler." Araf 7/149.

¹¹⁰ Cevherî, *Sihâb*, III., 700.

¹¹¹ "...فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ..." "Ben, Allah'a dayandım, siz de ortaklarınızı çağırın bakalım..." Yunus 10/71.

¹¹² Cevherî, *Sihâb*, III., 738.

önemli bir koleksiyon oluşturmuş ve bu nedenle eserine " Tâcu'l-Luga ve Sıhâhu'l-Arabiyye " adını vermiştir.

Arapça'nın sahih olan kelimelerini ihtiva etmesi yönüyle Cevherî'nin Sıhah'ı, Kur'ân semantiği üzerine yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Müellif, eserini oluştururken kelimelerin sahihliğini çoğu zaman Kur'ân kelimeleriyle desteklemiş ve bu yolla yaklaşık bin kadar ayeti referans vermiş ve ayetlerde geçen ilgili kelimeleri özlü bir şekilde açıklama yoluna gitmiştir. Bu bakımdan Sıhah, bir yönüyle dilbilimsel tefsir özelliği de taşımaktadır.

Cevherî, Kur'ân kelimelerini bazen rivayet bazen de dirayet usulüne göre izah etmiştir. Rivayette sahabe, tabiûn ve daha sonraki dilci âlimlerden bolca istifade etmiş, bunun yanında ilgili kelimeleri açıklarken rivayete dayalı tefsir usulünün diğer türlerini de uygulamıştır. Dirayete dayalı tefsir usulünün de hemen bütün türlerini kullanan müellif, ele aldığı Kur'ân kavramlarının müphemliğini, müteşabihliğini, garib oluşunu, mecaz yönünü açıklamış, yeri geldikçe kıraat vücûhuna da değinerek kıraatlerin manaya tesirini gözler önüne sermiştir.

İçerisinde kıraat ilmine dair zengin bir malzeme barındıran *Sıhah*, kıraat ilmi açısından da ele alınıp incelenmesi gereken güzide bir eserdir. Bu yönüyle kıraat ilminde mütehassıs olanların onun üzerinde yoğunlaşması elzemdir.

Kur'ân kelimelerini tefsir etme sadedinde *Kıtabu'l-Ayn* ve *Cemheretü'l-Luga* kadar zengin ve sağlam olan *Sıhah*, bu yönüyle kısmen de olsa dilbilimsel bir tefsir olma özelliğini haizdir. Buna rağmen maalesef lügat, tefsir çevrelerinde hak ettiği ilgiyi görmemiş ve daima gözden kaçmış, üzerinde tefsir eksenli bir çalışma yapılmamıştır. Bunun en önemli sebebi ise *Sıhah*'ın sadece bir sözlük olarak algılanması gerçeğidir.

Kaynakça

- Celeleddin es-Suyûtî, *el-İtken fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk.: Mustafa Rayb el-Buğa, Daru İbn Kesir-Daru'l-Ulumi'l-İnsaniye, Dimeşk-Beyrut, 1414.
- Celeleddin es-Suyûtî, *el-Mübezzeb fî ma Vakaa fî'l-Kur'âni mine'l-Mübezzeb*, thk. el-Tehamî er-Racî el-Haşimî, Sundûku İhyai Turasi'l-Arabî, Devletü'l-İmarati'l-Arabiyyeti'l-Müttehede, trsz.
- El-Cevherî, Ebû Nasr İsmail bin Hammâd, *Tâcu'l-Luga ve Sıbâhu'l-Arabiyye*, tahk. ve tab. Dâru İhyai Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1430/2009.
- Ebubekir Ahmed bin Hasan bin Ali el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Daru'l-İlmiye Beyrut, 1424.
- Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. M. Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire trs.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerıyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- Hulusi Kılıç, “Cevherî, İsmail bin Hammâd”, *TDVİA*, İstanbul, 1993.
- Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Anlam Kapalı Ayetler*, Beyan Yayınları, İstanbul, trs.
- Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj yay., Ankara1993.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV. Yayınları, Ankara, 1997.
- Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev.: İbrahim Akbaba, İz. Yay., İstanbul, 1997.
- Mustafa Özel, *Kur'an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2006.
- Nevin Karabela, “Cevherî ve Sözlük Bilmine Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu(Bildiriler)*, SDÜİF, Isparta, 2007.